

<https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en>

Research on Mystical Literature

E-ISSN: 2476-3292

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 2, No.53, Fall & Winte 2024, pp. 165-189

Received: 05/01/2025

Accepted: 23/06/2025

Introducing the Manuscript of *Ash'at Al-Lavāyeh* Written by Abd Al-Malek Ibn Abd Al-Qafour Ansāri, Known as Amānallāh Pāni-Pati

Elahe Shirini

PhD Student of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
r.shirini@alzahra.ac.ir

Mahboubeh Mobasheri

Associate Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
mobasheri@alzahra.ac.ir

Abstract

Manuscripts represent invaluable treasures of cultural and intellectual heritage, and their editing and publication are of great scholarly importance. *Ash'at al-Lavāyeh*, authored by 'Abd al-Malik Pānīpatī, known as Amānallāh—a follower of the school of *wahdat al-wujūd* (Unity of Being) led by Ibn 'Arabī—was written in the 10th century Hijri but has not yet been published. This text is a mystical commentary on *Lavāyeh* by Nūr al-Dīn 'Abd al-Raḥmān Jāmī, a prominent 9th-century Sufi. Given the intellectual significance of Jāmī's works, *Ash'at al-Lavāyeh* merits scholarly attention for its interpretative approach to *Lavāyeh*. The author's personal connection with Jāmī and his deep immersion in Sufi literature further enhance the value of this commentary. In the introduction, Amānallāh explains several key mystical terms and demonstrates a broad knowledge of classical Sufi thought. This research introduces the manuscript using a descriptive-analytical methodology, selecting a base version from among eight extant manuscripts. The study underscores the significance of *Ash'at al-Lavāyeh* in deepening the understanding of mystical doctrines, terminology, and the intellectual heritage of the *wahdat al-wujūd* school.

Keywords: *Ash'at al-Lavāyeh*, Amānallāh Pānīpatī, Manuscript Editing, Jāmī's *Lavāyeh*, Mystical Texts.

Introduction

This article introduces *Ash'at al-Lavāyeh*, a mystical and epistemological work by 'Abd al-Malik ibn 'Abd al-Qafūr Anṣārī, surnamed Amānallāh Pānīpatī. Composed in the 10th century Hijri, the text has yet to undergo critical editing or publication. It is a comprehensive commentary on *Lavāyeh*, a renowned mystical treatise by Nūr al-Dīn 'Abd al-Raḥmān Jāmī, a major figure in the *wahdat al-wujūd* tradition established by Ibn 'Arabī.

⁻ Corresponding author

Shirini, E. and Mobasheri, M. (2024). Introducing the Manuscript of *Ash'at Al-lavayeh* Written by Abd Al-Malek Ibn Abd Al-Qafour Ansari, the Surname Amanallah Pani-Pati. *Research on Mystical Literature*, 18(2), 165-189. 2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/jpll.2025.143899.1883

Amānallāh, a Sufi master of the Indian subcontinent and a disciple in Jāmī's spiritual lineage, reflects the teachings of this philosophical-mystical tradition. *Ash'at al-Lavāyeḥ* serves not only as a commentary but also as an essential resource for understanding medieval Sufi thought across Persian and Indo-Muslim contexts, especially through the lens of Qādiriyya and Qalandariyya traditions. While many commentaries on *Lavāyeḥ* exist, this manuscript remains largely unstudied, adding to its significance.

Literature Review

A review of existing scholarship reveals that no dedicated study or critical edition of *Ash'at al-Lavāyeḥ* has been conducted to date. In contrast, Jāmī's *Lavāyeḥ* has received considerable attention, leading to multiple reprints in countries such as Iran, India, and Pakistan, and translations into various languages.

In this regard, notable commentaries include *Makāshif al-Asrār*, *al-Rawā'ih fī Ḥall Kalimāt al-Lavāyeḥ*, and *Miftāḥ al-Sulūk*. Translations such as *Tarjamat al-Lavāyeḥ* into Arabic by Sayf al-Dīn Kashmīrī (India, 1942), and a versified Urdu version (*Lavāyeḥ-e Jāmī: Tajalliyāt-i Dil*, 1952) have broadened its accessibility. Contemporary scholars like Shamsī Qānī¹ and Jalāl al-Dīn Ashtiyānī have also contributed to its interpretation. Despite this, *Ash'at al-Lavāyeḥ* remains absent from the discourse, highlighting a crucial gap that this research aims to fill. Accordingly, the current study aims to introduce the manuscript of *Ash'at al-Lavāyeḥ* written by Abd Al-Malek Ibn Abd Al-Qafour Ansāri, Known as Amānallāh Pāni-Pati.

Methodology

This study follows a descriptive-analytical approach, drawing on library-based research and manuscript collation. Among eight known copies, MS No. 318 (Hekmat Collection, University of Tehran) was selected as the base text due to its chronological proximity to the author and textual completeness. Additional copies housed in Berlin, Rampur, and Ahmadabad were also consulted.

Key manuscripts include:

- ≠ Tehran: MS No. 318 Hekmat, F6097
- ≠ Berlin: MS No. 812 (Sprenger Collection)
- ≠ Rampur: MS No. 901, Row 4173

Some manuscripts are incomplete or missing folios, particularly at the beginning or end.

Results

Amānallāh composed *Ash'at al-Lavāyeḥ* under the intellectual influence of Ibn 'Arabī, Ṣadr al-Dīn al-Qūnawī, and other prominent Sufi philosophers. The preface includes praise for the Prophet, an autobiographical note, and a detailed exploration of Sufi terminology. Central mystical concepts discussed include:

- ≠ Existence and Absolute Being
- ≠ Degrees of Manifestation
- ≠ Divine Names and Attributes
- ≠ The Relationship between God and Creation
- ≠ Concepts of Subsistence (*baqā'*) and Annihilation (*fanā'*)

The commentary is notable for its integrative style, combining philosophical rigor with mystical insight. While firmly grounded in the doctrine of *wahdat al-wujūd*, Amānallāh writes in accessible language and often responds to critiques of the doctrine with theological and rational arguments.

Stylistic Analysis

The text employs both ornate and simple prose styles. The preface utilizes rhetorical devices like *saj'* (rhymed prose) and *jinās* (paronomasia), whereas the commentary proper is more straightforward.

- ≠ **Linguistic Features:** Use of Arabic-influenced syntax, specialized Sufi vocabulary, and poetic quotations
- ≠ **Literary Devices:** Similes, metaphors, and allegories, drawing on both natural and mythological imagery
- ≠ **Intellectual Style:** Integration of transmitted knowledge (*naql*) and reason (*'aql*), with emphasis on experiential understanding (*ma'rifa*)

The stylistic and thematic qualities indicate the influence of both Indian and Iraqi styles, positioning the work as a transitional text in Persian mystical prose.

As one of the few extant yet unstudied commentaries on Jāmī's *Lavāyeḥ*, *Ash'at al-Lavāyeḥ* is of considerable scholarly interest. Its detailed treatment of Sufi concepts, intertextual engagement with earlier mystics, and Indo-Persian stylistic traits make it a valuable source for understanding the evolution of *wahdat al-wujūd* in the Safavid period and beyond.

The ongoing critical edition of the manuscript by the authors is expected to contribute significantly to Islamic mysticism and manuscript studies. Its publication will enable further comparative analyses of mystical traditions between Iran and the Indian subcontinent, and revive scholarly attention to an overlooked yet rich Sufi work.

نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی

سال هجدهم، شماره دوم، پیاپی ۵۳، پاییز و زمستان ۱۴۰۳، صص. ۱۶۵-۱۸۹

تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۱۰/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۴/۲

مقاله پژوهشی

معرفی نسخه خطی اشعة اللوایح عبدالملک بن عبدالغفور انصاری مشهور به امان الله پانی پتی

الهه شیرینی، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء^(س)، تهران، ایران

r.shirini@alzahra.ac.ir

محبوبه مباشری^۱، دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء^(س)، تهران، ایران

mobasheri@alzahra.ac.ir

چکیده

نسخه‌های خطی گنجینه‌های عظیمی به شمار می‌روند که تصحیح و چاپ آن‌ها بسیار ارزشمند است. نسخه خطی اشعة اللوایح، اثر عبدالملک بن عبدالغفور انصاری پانی پتی مشهور به امان الله، از پیروان مکتب وحدت وجود با سرسلسلگی محی الدین ابن عربی، در سده دهم هجری قمری است. این اثر تاکنون به چاپ نرسیده است. اشعة اللوایح شرحی بر رساله لوائح عارف بزرگ قرن نهم هجری، نورالدین عبدالرحمن جامی است و باتوجه به برجستگی و ارزشمندی آثار جامی، تبیین و تفسیر این شرح ضروری به نظر می‌رسد. از سوی دیگر، ارتباط نزدیک امان الله (با دو واسطه شاگرد جامی) نیز به ارزش و اهمیت اشعة اللوایح می‌افزاید. امان الله در مقدمه این نسخه، به شرح مفصلی از برخی اصطلاحات و مضامین عرفانی پرداخته است. وی با بیشتر سلاسل متصوفه در ارتباط بوده و مطالعات زیادی بر آثار اهل عرفان و تصوف داشته است؛ به همین دلیل برای نگارش این اثر، از دانش کافی بهره‌مند بوده است. از این رو، اشعة اللوایح می‌تواند دریچه‌ای نو برای کشف، درک و دریافت اصطلاحات، مضامین عرفانی، اقوال و آموزه‌های بزرگان مکتب وحدت وجود باشد. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی - تحلیلی و با انتخاب نسخه اساس و مقابله هفت نسخه موجود، به معرفی این اثر ارزشمند می‌پردازد.

واژه‌های کلیدی: اشعة اللوایح، امان الله پانی پتی، تصحیح نسخه خطی، لوائح جامی، متون عرفانی

^۱ - مسئول مکاتبات

شیرینی، الهه و مباشری، محبوبه. (۱۴۰۳). معرفی نسخه خطی اشعة اللوایح عبدالملک بن عبدالغفور انصاری مشهور به امان الله پانی پتی، پژوهش‌های ادب عرفانی، ۱۸(۲): ۱۶۵-۱۸۹.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/jpll.2025.143899.1883

۱- مقدمه

نسخه خطی کتاب اشعة اللوایح اثر عبدالملک بن عبدالغفور انصاری (امان‌الله پانی‌پتی)، از جمله منابع غنی عرفانی و دینی محسوب می‌شود.

اندیشه‌های ابن عربی در سراسر دنیای اسلام، به‌ویژه در ایران، پیروان زیادی داشته است. از نخستین شارحان و تابعان عرفان ابن عربی می‌توان به فخرالدین عراقی، عبدالرزاق کاشانی، شاه نعمت‌الله ولی کرمانی، صابن‌الدین علی ترکه شیرازی، شبستری و نورالدین عبدالرحمن جامی اشاره کرد (مهدوی و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۲۸۴). از میان این بزرگان، عبدالرحمن جامی در مقام نماینده‌ای برجسته از پیروان نظریه وحدت وجودی برگزیده شد تا شرحی بر *لوایح*، اثر عرفانی وی، به نام *اشعة اللوایح* معرفی شود. هدف از این پژوهش معرفی نسخه خطی *اشعة اللوایح*، تألیف عبدالملک بن عبدالغفور انصاری، مشهور به امان‌الله پانی‌پتی است. این کتاب افزون بر شرح برخی از اصطلاحات و مضامین عرفانی مکتب وحدت وجود، به شرح رساله *لوایح* عبدالرحمن جامی نیز پرداخته است.

۲- بیان مسئله

نسخه خطی *اشعة اللوایح*، اثر امان‌الله از پیروان مکتب وحدت وجود، با سرسلسلگی محی‌الدین ابن عربی، تاکنون به چاپ نرسیده است. ارزش تصحیح و انتشار این اثر انکارناپذیر است. با توجه به اهمیت مکتب وحدت وجود و شروح نگاشته شده بر آثار عرفای بزرگ این مکتب در قرون نهم و دهم هجری و همچنین ارزشمندی آثار جامی، جامعه تصوف به شرح و تصحیح این اثر بسیار نیازمند است. *اشعة اللوایح* شرحی بسیط بر *لوایح* جامی است. پانی‌پتی با دو واسطه، شاگرد جامی به شمار می‌آید و همین ارتباط نزدیک او با جامی، ضرورت تصحیح و معرفی *اشعة اللوایح* را دوچندان می‌کند. از سوی دیگر، ارتباط پانی‌پتی با سلسله‌های عرفانی و مطالعات گسترده‌اش بر آثار گوناگون عرفان و تصوف، نشان‌دهنده تبحر و دانش عمیق او برای تألیف شرحی بر *لوایح* جامی است. موضوعات و درون‌مایه‌های *اشعة اللوایح*، اندیشه‌های دینی و عرفانی و سبک ادبی و نوشتاری چندین شخصیت برجسته ادبی همچون ابن عربی، جامی و پانی‌پتی را بازتاب می‌دهد. جهان‌بینی خواننده *اشعة اللوایح* با اندیشه در عرصه معارف و عرفان تغییر می‌کند.

شیخ امان‌الله در مقدمه *اشعة اللوایح* به شرح مفصل اصطلاحات و مضامین عرفانی مکتب وحدت وجود پرداخته و در این زمینه به آثار عبدالرزاق کاشانی، صدرالدین قونیوی و سایر بزرگان عرفان استناد کرده است. در این پژوهش به مطالبی همچون معرفی عبدالملک بن عبدالغفور انصاری، جامی، کتاب *لوایح* و نسخه خطی *اشعة اللوایح* پرداخته شده است. مسئله و هدف اصلی این پژوهش، بررسی و معرفی نسخه خطی *اشعة اللوایح* است.

۱-۲ اهمیت و ضرورت پژوهش

نسخه خطی *اشعة اللوایح* که مربوط به سده دهم هجری است تاکنون تصحیح نشده و هیچ پژوهشی نیز بر روی آن صورت نگرفته است. هدف اصلی پژوهش حاضر، معرفی این اثر عرفانی است.

نویسنده اثر، امان‌الله پانی‌پتی، از پیران و استادان و پیروان مکتب وحدت وجود، یکی از مهم‌ترین مکاتب عرفانی به شمار می‌رود که شاگردان بسیاری را تربیت کرده است. *اشعة اللوایح* به دلیل اینکه شرحی بر *لوایح* نورالدین عبدالرحمن

جامی است، از این نظر هم حائز اهمیت است. مؤلف این اثر که با دو واسطه شاگرد جامی بوده، به بیشتر سلاسل تصوف اعتقاد و تعلق داشته است. نسب او در مشرب قلندریه با دو واسطه به شاه نعمت‌الله ولی می‌رسد؛ هرچند که اعتقاد و تعلق او به سلسله قادریه غالب‌تر بوده است.

این نسخه، مرجع ارزشمندی برای شناخت شخصیت، جایگاه و اندیشه‌های شیخ امان‌الله محسوب می‌شود. همچنین، می‌تواند اطلاعات ارزشمندی درباره تصوف، دیدگاه‌ها و نظریه‌های مکتب وحدت وجود در اختیار پژوهشگران حوزه تصوف و عرفان قرار دهد و برای آنان مفید واقع شود.

۲-۲ روش پژوهش

این پژوهش از نوع نظری است و با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی انجام شده که ابزار اصلی آن مطالعات کتابخانه‌ای بوده است. با توجه به ماهیت روش و موضوع تحقیق، مطالب و داده‌های پژوهش با استفاده از برگه‌نویسی از کتاب‌ها، نرم‌افزارهای رایانه‌ای، مقاله‌ها و نسخ خطی جمع‌آوری شد. در این پژوهش، نگارندگان با مقابله هفت نسخه از نسخه‌های خطی اشعةاللوایح و براساس کلیات پژوهش، جمع‌بندی، تحلیل و بررسی نهایی را انجام دادند.

۲-۳ پیشینه پژوهش

پژوهش و جست‌وجوهای انجام‌شده نشان می‌دهد که هیچ‌گونه پژوهش مستقلی بر روی نسخه خطی اشعةاللوایح صورت نگرفته و این اثر تاکنون به تصحیح و چاپ نرسیده است. در مقابل، کتاب *لوایح جامی* نقش بی‌بدیل و حائز اهمیت‌تری در تبیین و توسعه آموزه‌های عرفانی ایفا کرده است. این کتاب به دلیل ارائه آموزه‌های عمیق عرفانی و سلوک در طریق الهی، بارها در کشورهای متعدد چاپ و به زبان‌های مختلف ترجمه و منتشر شده است. همچنین، تعلیقه‌ها، حاشیه‌ها و شروح متعددی بر آن نگاشته شده و پژوهش‌های بسیاری نیز روی آن انجام گرفته است.

هرکدام از شروحي که بر کتاب *لوایح جامی* نوشته شده است از دیدگاه و زاویه‌ای خاص به تبیین و شرح این اثر پرداخته‌اند. «مکاشف الاسرار»، «الروائح فی حل کلمات اللوایح»، «لوایح الاسرار»، «مجمع الاسرار فی شرح لوایح الانوار»، «فواتح الانوار شرح لوائح الاسرار»، «مفتاح سلوک» و «کلمات فی بیان بعضی معانی اللوایح» از آن جمله هستند. «ترجمه اللوایح» ترجمه عربی *لوایح* است که سیف‌الدین کشمیری آن را ترجمه کرده و شرحی بر آن افزوده است. این کتاب در سال ۱۳۲۱ق. در هند به چاپ رسیده است.

لوایح تحت عنوان «*لوایح جامی، تجلیات دل*» در سال ۱۳۳۱ش، به صورت منظوم، به زبان اردو ترجمه و در نشر قاسم پریس در حیدرآباد دکن به صورت چاپ سنگی نشر یافته است و این نیز در شمار شروح *لوایح* قرار می‌گیرد. در دوران معاصر نیز در سال ۱۳۷۷، شمسی قانع و جلال‌الدین آشتیانی آن را در دانشگاه مشهد شرح دادند.

افزون بر شروح ذکرشده، چندین نسخه خطی دیگر نیز در کتابخانه‌های کشورهای مختلف از جمله پاکستان، هند، ازبکستان، فرانسه، روسیه و ایران با عنوان‌های تعلیقه، شرح و حاشیه *لوایح جامی* موجود است که گاه نام مؤلف یا تاریخ تألیف آن‌ها مشخص نیست.

۳- بحث

مبانی نظری پژوهش حاضر، با مکتب وحدت وجود و دیدگاه‌های جامی در کتاب *لویح* و نظریات امان‌الله پانی‌پتی درهم تنیده شده است. از آن نظر که این پژوهش بر روی نسخه‌ای از شروع *لویح* جامی است، در این قسمت به معرفی اجمالی جامی و کتاب *لویح* او پرداخته می‌شود.

۳-۱ جامی

در میان کتاب‌های تذکره و تاریخ ادبیات، ذبیح‌الله صفا در کتاب *تاریخ ادبیات ایران*، کامل‌ترین توضیح را درباره جامی بیان کرده است. وی چنین نگاشته است:

«عبدالرحمن نظام‌الدین احمد بن محمد جامی شاعر، نویسنده و دانشمند و عارف نام‌آور قرن نهم است. مرید و شاگرد او، عبدالغفور لاری، لقب اصلیش را عمادالدین و لقب مشهور او را نورالدین دانسته است. عبدالرحمن در خرجرد به سال ۸۱۷ هجری ولادت یافت. جامی در دو مرکز علمی هرات و سمرقند، به سرعت علوم متداوله عصر خود یعنی علوم لسانی، بلاغی، منطقی، حکمت، کلام، فقه، اصول، حدیث، قرائت، تفسیر قرآن، ریاضیات و هیئت را آموخت، سپس در هرات به خدمت سعدالدین کاشغری از مشایخ نقشبندیه درآمد. بعد از آن، رشته ارادت خواجه ناصرالدین عبیدالله احرار را بر گردن نهاد و صوفی مشهور نقشبندی خواجه محمد پارسا را نیز زیارت کرد. اختصاص او از میان طریقت‌های صوفیه به طریقه نقشبندیه بود. جامی از باب قدرتی که در شرح معضلات تصوف و عرفان به نظم دلپذیر و به نثر فصیح عالمانه داشت، عرفان ایرانی را که در عهد وی به ابتدال می‌گرایید، در پایه و اساسی عالمانه نگاه داشت و از این راه توانست در صف بزرگ‌ترین مؤلفان و شاعران عارف و صوفی مشرب پارسی‌گوی جای گیرد، جامی در سال ۸۹۸ در ۸۱ سالگی در هرات بدرود حیات گفت و در تخت مزار به خاک سپرده شد» (تلخیص از صفا، ۱۳۶۴، ج. ۴، ۳۴۷-۳۵۶).

جامی خود را شاگرد مکتب ابن عربی دانسته و تصریح کرده است که مبانی اندیشه‌های ابن عربی را از طریق شاگرد و خلیفه وی صدرالدین قونوی آموخته و از این طریق در اندیشه‌ها و حوزه‌های عرفانی ایشان وارد شده است و از سویی دیگر نیز با مطالعه در آثار استاد خویش شیخ محمد پارسا و مجالس و وعظ و تذکیر خواجه محمد کوسویی با آرای ابن عربی آشنا شده است (مایل هروی، ۱۳۷۷، ص. ۲۶۳-۲۶۴).

جامی در موضوعات مختلف، کتاب‌ها و رسائل بسیاری دارد - برای کسب اطلاعات بیشتر به کتاب *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری*، تألیف سعید نفیسی رجوع شود - برخی از مثنویات او از جمله *سلامان* و *ابسال*، یوسف و زلیخا، تحفة الاحرار، *لویح* و رباعیات او به زبان‌های اروپایی، به‌ویژه فرانسه و انگلیسی، ترجمه شده‌اند (نفیسی، ۱۳۶۳، ص. ۲۸۷-۲۸۹).

تألیف کتاب *نقد النصوص فی شرح نقش الفصوص و لویح* که با سلاست و زیبایی در شرح برخی از مضامین عرفانی وحدت وجود و عرفان نظری نوشته شده است، بیانگر نفوذ نظریات و اندیشه‌های ابن عربی در جامی است. بدین ترتیب، جامی جایگاه ارزشمندی را در مقام شارح و مروج تصوف نظری، مکتب و مسلک ابن عربی به خود اختصاص داده است.

۲-۳ لوایح

«لوایح در ذکر اصطلاحات عرفانی است که آن را به نثر موزون و مسجع و به تقلید از سوانح احمد غزالی نوشته است» (شمیسا، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۴). جامی رساله‌ی لوایح را چنین تعریف کرده است: «این رساله‌ای است مسمی به لوایح در بیان معارف و معانی که بر الواح اسرار و ارواح ارباب عرفان و اصحاب ذوق و وجدان لایح گشته به عبارات لایقه و اشارات رایقه» (جامی، ۱۳۶۰، ص. ۵).

کتاب لوایح، یکی از آثار مستقل، مهم و مبتکرانه‌ی جامی است. این اثر به نثر فصیح و روان فارسی نگاشته شده و آمیخته با نظم است و طیف گسترده و عمیقی از مفاهیم عرفانی را در بر دارد. کتاب لوایح «آموزه‌های عرفانی و نکته‌های مهم عرفان و تصوف را با توجه به مکتب وحدت وجود محی‌الدین ابن عربی شرح داده است. حتی برخی از آداب عملی تصوف را نیز شامل می‌شود. هر لایحه آن نشانه‌ای برای سلوک مبتدیان و وصول کمال‌یافتگان به پیشگاه خداوند است» (محمدی و محسنی، ۱۳۹۹، ص. ۱).

حسن امین، کتاب لوایح را چنین معرفی کرده است:

«کتاب لوایح در قالب ۳۵ لایحه، یک خاتمه و ۹۵ رباعی است که به بیان معارف و آموزه‌های عرفانی بر پایه مکتب وحدت وجود ابن عربی می‌پردازد. این کتاب از مهم‌ترین منابع شناخت دیدگاه و اندیشه‌های جامی در زمینه عرفان است. هریک از لایحه‌ها به موضوع خاص عرفانی می‌پردازد و ۹۵ رباعی را در شرح و بسط مباحث ذکر شده در لایحه‌ها به کمک می‌آورد و جمع‌بندی مطالب عنوان شده را در خاتمه انجام می‌دهد» (امین، ۱۳۹۸، ص. ۱۵).

جامی در این نوشتار، وحدت وجود را به معنای یگانگی ذات حق و عالم دانسته و همه موجودات را مظاهر وجود حق می‌داند. او تنها هستی مطلق را خداوند می‌داند و تمام آنچه ماسوای او وجود دارد را در ذات و صفات خود، عین حق برمی‌شمارد. بر اهمیت معرفت نفس تأکید می‌نماید و برای رسیدن به شناخت حق، سالک را ملزم به شناخت خود دانسته است» (امین، ۱۳۹۸، ص. ۱۵). او مباحث را با معنای تفرقه آغاز کرده و سپس از حضور، جمعیت و نظارت همیشگی خداوند سخن گفته است و بدین طریق، وارد مباحث بنیادین و نظری عرفان شده و توحید، یگانگی ذات حق، حقیقت، هستی، وجود، وحدت وجود، صفات، تعین اول، واحدیت، احدیت، عالم، علم، تجلی، حجاب، ظاهر، مظاهر، شر، خیر، فعل، معرفت نفس، مراحل سلوک و مقامات عرفانی را بیان کرده است.

۳-۳ معرفی اجمالی مؤلف اشعةاللوایح

عبدالملک بن عبدالغفور انصاری (ولادت ۸۷۶ ق.)، از علمای صوفیه، عارفان و شاعران شبه‌قاره هند در قرن دهم هجری، مشهور به پانی‌پتی، شرح بسیطی بر کتاب لوایح جامی نوشته است. از «امان‌الله» و «اعظم» به عنوان القاب وی یاد شده است. عبدالملک در دیباچه اشعةاللوایح از خود با نام «امان» اسم برده است.

۳-۳-۱ اساتید

براساس آنچه در مقدمه کتاب اشعةاللوایح و کتاب نزهة الخواطر و بهجة المسامع و النواظر ثبت شده است، عبدالملک مقدمات علوم را نزد پدرش، عبدالغفور انصاری پانی‌پتی آموخت (حسنی، ۱۳۸۲، ج. ۱۹۰/۲). پس از آن، در محضر ابوحامد محمد بن حسن طاهر (متوفی ۹۳۱ ق.) شاگردی کرد و طریقت را از او آموخت. آن‌گاه مریدی و شاگردی

محمد مودودلاری (متوفی ۹۳۷ ق.) را درک کرد. امان‌الله نزد استادان خود، شرح فصوص‌الحکم داوود بن محمود قیصری، شرح فصوص‌الحکم و اصطلاحات الصوفیه عبدالرزاق کاشانی، و نقد النصوص فی شرح الفصوص جامی را خواند (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۳-۴).

استاد او، مودودلاری، شاگرد عبدالغفور لاری بود که وی نیز از شاگردان عبدالرحمان جامی بوده است (معصوم علیشاه، بی تا، ج. ۱۱۳/۳-۱۱۴). بنابراین، او را باید با دو واسطه شاگرد عبدالرحمان جامی دانست.

۳-۳-۲ شاگردان

امان‌الله به دلیل اطلاعات زیاد از فرقه‌های مختلف و دانش فراوانش، شاگردان و پیروان بسیاری داشت. او مجالس درس برپا می‌کرد و کسانی همچون تاج‌الدین زکریای اجودهنی، رکن‌الدین اجودهنی و سیف‌الدین دهلوی (پدر شیخ عبدالحق دهلوی) از شاگردان و مریدان او بودند (لاهوری، ۱۳۳۲، ج. ۴۲۵/۱).

۳-۳-۳ آثار

شیخ امان‌الله کتاب‌ها و رساله‌های بسیاری نوشته است که از جمله آن‌ها اثبات‌الأحدیة، مرآة‌الحقیقة و اشعة‌اللویح است. (لاهوری، ۱۳۳۲، ج. ۴۲۴/۱).

اثبات‌الأحدیة در بیان اطلاق حق و احاطه او به حقایق کونیه است. مخالفان این کتاب را وراثیه نام نهاده‌اند (دهلوی، ۱۳۸۳، ص. ۴۷۵). مرآة‌الحقیقة نیز نام اثر دیگری از پانی‌پتی است (حسنی، ۱۳۸۲، ج. ۱۹۰/۴). اثر دیگر وی اشعة‌اللویح، شرح بسیطی بر لویح جامی است و پژوهش حاضر نیز بر روی همین اثر انجام شده است. شیخ امان‌الله آثار دیگری نیز دارد (حسنی، ۱۳۸۲، ج. ۱۹۰/۴)، از آن‌جمله، رساله‌ای بدون عنوان است که در کتابخانه ابوالکلام آزاد تونک راجستان به نام شیخ امان‌الله نگهداری می‌شود.

۳-۳-۴ وفات

«شیخ امان‌الله در آخرین سفر خود به دهلی، در دوازدهم ربیع‌الآخر سال ۹۵۷ ق. با جهان فانی وداع کرد» (لاهوری، ۱۳۳۲، ج. ۴۲۶/۱؛ دهلوی، ۱۳۸۳، ص. ۴۸۷). عبارت «جهان خوارق» تاریخ وفات اوست (اشرف، ۱۳۹۲، ج. ۱۲۱/۲). دهلوی در ذیل تراجم شیخ محمد مودودلاری، آرامگاه امان‌الله و مودودلاری را در پانی‌پت^۱ و کنار هم دانسته است. (دهلوی، ۱۳۸۳، ص. ۴۶۹).

۳-۳-۵ اندیشه و مشرب عرفانی

لاهوری و دهلوی، تعلق وی را به چشتیه و مشرب او را در تصوف، ملامتیه دانسته‌اند. او در طریقت با بیشتر سلسله‌های صوفیه ارتباط داشته و از این بین به سلسله قادریه تعلق بیشتری نشان داده است. در مشرب قلندریه نیز با دو واسطه به شاه نعمت‌الله ولی می‌رسد (دهلوی، ۱۳۸۳، ص. ۴۸۶؛ لاهوری، ۱۳۳۲، ج. ۴۲۴/۱). عبدالحی حسنی، مذهب پانی‌پتی را حنفی

۱. شهری بر ساحل رود جمه در ایالت دهلی (دهخدا، ۱۳۷۳، ج. ۴۶۹۵/۴).

دانسته است. برجسته ترین دیدگاه عرفانی جامی، اعتقاد به وحدت وجود بوده است و پانی پتی نیز با شاگردی وی، پیرو این اندیشه است. او در مباحث عرفانی، به ویژه در توحید، از محی الدین ابن عربی متابعت کرده است (دهلوی، ۱۳۸۳، ص. ۴۸۴؛ حسنی، ۱۳۸۲، ج. ۴/۱۹۰).

متن *اشعة اللوایح*، مشرب عرفانی نویسنده را در قالب مفاهیم اصلی عرفان اسلامی و فلسفه ابن عربی آشکار می کند. امان الله به طور مکرر از مفاهیمی مانند وحدت وجود، تجلیات الهی و مراتب وجود استفاده می کند. محور اصلی نگرش او بر این اصل استوار است که «وجود حقیقی» تنها از آن خداست و همه مخلوقات و هستی را تجلی بی وقفه ذات الهی می داند که در قالب اسماء و صفات بی پایان خداوند، در مظاهر گوناگون عالم متجلی می شود و هیچ چیزی از عدم به وجود نیامده است و هر لحظه از تعینی به تعین دیگر در تجدد و تبدل هستند. همچنین، او بر نقش شهود، کشف و عشق به ذات الهی برای دستیابی به حقیقت تأکید می کند و عقل را در درک حقیقت ناتوان می داند.

امان الله بر این باور است که انسان با رهایی از تعلقات دنیوی و گذر از حجاب های نفسانی، می تواند به «فنا فی الله» دست یابد؛ حالتی که در آن، خود محدود انسانی در دریای بیکران وجود مطلق محو می شود. این سیر معنوی، نه با تکیه بر اعمال ظاهری، بلکه با عنایت و رحمت الهی ممکن می شود.

۳-۴ معرفی اشعة اللوایح

اشعة اللوایح نام کتابی است که عبدالملک بن عبدالغفور انصاری مشهور به امان الله در شرح *لوایح* جامی نوشته است. تاریخ دقیق نگارش اشعة اللوایح مشخص نیست؛ اما باتوجه به دوره زندگی امان الله، به طور مسلم متعلق به سده دهم هجری قمری است. متن آن به زبان فارسی و عربی نگاشته شده و آمیخته به نظم فارسی و در مواردی نظم عربی است. این اثر نمونه ای برجسته از ادبیات عرفانی اسلامی است که در چهارچوب عرفان نظری - عملی قرار می گیرد. این اثر با ترکیب بحث های کلامی، تفسیر سروده های عرفانی و تحلیل مفاهیم تصوف کلاسیک، خواننده را با مفاهیم پایه ای عرفان اسلامی آشنا می کند. امان الله در دیباچه کتاب توانایی خود را در نوشتن نثر مصنوع به رخ کشیده است؛ او با به کارگیری انواع صنایع ادبی، متن را از نثر ساده خارج و به نثر مصنوع و حتی نزدیک به نثر فنی تبدیل کرده است و در آن از بیشتر شاخه های موسیقی از قبیل موسیقی کناری، میانی و معنوی بهره برده است. برخلاف دیباچه، در مقدمه و شرح *لوایح* با نثری ساده و روان، مفاهیم و مضامین عرفانی و انتزاعی را به طور ملموس و حسی شرح داده است. پانی پتی با نوآوری در مفاهیم عرفانی و با استفاده از لغات و عبارات عربی، آیات و احادیث، تمثیل، اشعار، ترکیبات خاص و صنایع ادبی مانند تلمیح، جناس، تشبیهات، استعارات و... زیبایی و عمق مفاهیم عرفانی را دوچندان کرده است. همچنین، با استفاده از منابع ادبی و عرفانی تراث، به شرح خود غنا و اعتبار بیشتری بخشیده است.

امان الله به طور مستمر به آثاری مانند *فصوص الحکم* ابن عربی، *منطق الطیر* عطار، *مثنوی* مولوی و سایر کتب و منابع عرفانی اشاره می کند. به طور کلی تفکرات او و محتوای کتاب اشعة اللوایح، ترکیبی از اعتقادات فرقه های مختلف عرفانی از جمله چشتیه، نعمت اللهیه، قادریه و قلندریه را در بر می گیرد. او بر این باور است که باید کلمات و عبارات *لوایح* و تقابل حق و خلق در عرفان وحدت وجود ابن عربی را، که از یک منظر حق و از منظری دیگر خلق نامیده می شود، از طریق عقلی و فلسفی برای سالکان تبیین کند. امان الله در تلاش است که انسان را به یک نوع معرفت شناسی و

هستی‌شناسی رهنمون سازد و به سرنوشت انسان، اخلاق و زندگی اجتماعی کمتر می‌پردازد. به‌طور کلی، این اثر تلاشی نظام‌مند برای تبیین پیچیدگی‌های عرفان نظری باتکیه بر میراث ابن عربی است.

شیخ امان‌الله در دیباچه اشعة‌اللوایح، با شرح مختصری از احوال خود، توضیح می‌دهد که پس از درگذشت دو استادش، ابوحامد محمد بن حسن (قدس‌الله) و شیخ محمد مودودلاری، از فقدان استادان آگاه در فن عرفان متأثر شده است. او که در جست‌وجوی پیر و استادی دیگر از این طایفه بوده، بدین نتیجه می‌رسد که فیض حق سبحانه و تعالی منقطع نمی‌شود و اگر توفیق الهی رفیق راه شود، اظهار اسرار و ابراز معارف بی‌شمار میسر خواهد شد. از آنجا که گذشتگان تنها آنچه را واجب می‌دانسته‌اند، نوشته‌اند و سخنان بزرگان را یا به‌عینه آورده یا تنها آنها را از عربی به پارسی برگردانده‌اند و هیچ شرحی بر آنها نیفزوده‌اند؛ به ناگاه در خاطر وی می‌گذرد که شرح نکات و رموزات *لویح* تألیف عبدالرحمن جامی را به تحریر آورد. با همه دشواری این کار، توفیق بر او یار می‌شود و اظهار اسرار برایش میسر می‌شود و معانی مکنون در دل و جان، به وسیله زبان به صور حروف و کلمات مصور می‌شود. او با بهره‌گیری از آموزه‌های ابن عربی و شاگردش، محمد بن اسحاق قونوی در کتبی همچون *فصوص‌الحکم* و *فتوحات مکیه* و برخی دیگر از منابع و کتب عرفانی مکتب وحدت وجود و با فهم و ادراکی که از آنها برایش حاصل شده، یافته‌های خود را جمع و تألیف می‌کند. در دیباچه، بخشی را به مدح و منقبت پیامبر (ص) و مناجات اختصاص داده است. در این بخش، او با تضرع به درگاه خداوند، عجز خود را در برابر عظمت الهی بیان می‌کند و برای رهایی از ظلمت، اتصال به جمال الهی و دستیابی به نور، یقین و توفیق از خداوند یاری می‌طلبد.

نام‌گذاری کتاب از سویی به دلیل آنکه با مطالعه و تفکر در کلمات روشنائی‌بخش، بعضی از معانی، در دلش پرتو انداخته است و از سویی دیگر، به نظر می‌رسد که این نام‌گذاری، تبعیت از اثر اشعة‌اللمعات استادش است که خود شرحی بر *لمعات* عراقی است و آن را اشعة‌اللوایح نام نهاده است.

پیش از آغاز شرح *لویح*، امان‌الله در مقدمه‌ای بسیط، با قوت کشف و عیان و استدلال و برهان خویش، به شرح اصطلاحات و مضامینی چند از عرفان نظری و مکتب وحدت وجود پرداخته است و آن را به روش استادش، عبدالرحمن جامی در *نقدالنصوص فی شرح نقش‌الفصوص*، به ۲۵ وصل طبقه‌بندی کرده است. وی پس از مقدمه، «بسم الله الرحمن الرحیم» را به‌طور دقیق شرح داده است و معانی لغوی و اصطلاحی آن را از منظرهای فلسفی، عرفانی و زبانی تفسیر می‌کند. در واقع، او به شیوه ابن عربی از لفظ به سمت معنا حرکت می‌کند؛ بدین صورت که ضمن اشاره به معنای ظاهری کلمات و عبارات، با استفاده از استدلال‌های فلسفی و عرفانی، به لایه‌های عمیق‌تر معنایی آنها می‌پردازد.

۳-۴-۱ مشخصات نسخه‌ها

پژوهش انجام‌شده نشان می‌دهد که تعداد زیادی نسخه، میکروفیلم و عکس از این اثر در کتابخانه‌های مختلفی در ایران، آلمان و هند موجود است. از میان این‌ها، هشت نسخه در دسترس این پژوهش قرار گرفت که جزئیات آن‌ها در جدول شماره یک ذکر شده است. نسخه‌های اول، دوم و سوم کامل‌ترین نسخه‌ها محسوب می‌شوند. تاریخ نگارش نسخه اول، هفتم ذی‌الحجه سنه ۱۰۱۷ ق. است و نام کاتب آن ملاجمال غلام میرزا آقا شاه ساکن قنوج قید شده است. این نسخه به خط نستعلیق و جدول کشی شده است. فاصله زمانی آن با دوره زندگی مؤلف حدود ۶۰ سال است. تاریخ نگارش نسخه

دوم، دوم شوال ۱۰۸۹ ق. است و نام کاتب ملک الوهاب، در بندر ذکر شده است. این نسخه به خط نسخ کتابت شده است. نسخه سوم به خط نستعلیق است؛ اما دچار آسیب شده و در تاریخ‌های مؤخرتر از دو نسخه اول و دوم، مرمت شده و تعداد زیادی از صفحات بازنویسی شده‌اند.

در بررسی‌های انجام‌شده مشخص شد که نسخه‌های چهارم و پنجم از نظر شکل و شیوه به یک خط کتابت شده‌اند. این امر نشان می‌دهد که نسخه چهارم، جلد اول و نسخه پنجم، جلد دوم اشعة اللوایح است و در واقع این دو با هم یک نسخه کامل را تشکیل می‌دهند. البته، این نسخه در انجام دارای افتادگی است. سایر نسخه‌های موجود کامل نیستند؛ به این معنا که از آغاز یا از انجام افتادگی دارند و فاقد نام کاتب و تاریخ کتابت هستند. اختلاف برگه‌های موجود در نسخه‌ها به علت افتادگی‌ها در آغاز و انجام، نوع خط نسخه‌ها، تعداد سطور در هر صفحه و اندازه برگه‌ها است.

باتوجه به ویژگی‌های ذکرشده؛ این پژوهش و تصحیح کتاب بر پایه مقابله نسخه‌های در دسترس انجام شده است. به این دلیل که نسخه خطی کتابخانه دانشگاه تهران به شماره (۳۱۸ حکمت، ف - ۶۰۹۷)، نزدیک‌ترین نسخه از نظر زمانی به عصر زندگی مؤلف، کامل‌ترین و خواناترین نسخه در دسترس است، به عنوان نسخه اساس تعیین شده و مبنای کار قرار گرفته است.

جدول شماره ۱. فهرست نسخ استنادشده در این پژوهش

شماره نسخه	محل نگهداری اصل نسخه	وضعیت استنساخ	تعداد سطور	تعداد برگ	نوع خط	وضعیت نسخه
۱	دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات	۷ ذیقعه ۱۰۱۷، کاتب: ملاجمال غلام میرزا آقا شاه	۲۱ سطر	۲۹۱ برگ	نستعلیق	کامل است.
۲	برلین، کتابخانه ایالتی	۲ شوال ۱۰۸۹، کاتب: ملک الوهاب	۲۱ سطر؛ ۱۵*۲۷ س م	۳۱۲ برگ	نسخ	کامل است.
۳	رامپور (کتابخانه رضا رامپور)	شیخ امان	۱۹ سطر	۳۷۰ برگ	نستعلیق	کامل است.
۴	احمدآباد، کتابخانه درگاه پیرمحمد شاه		۱۲ سطر؛ ۱۳*۲۳ س م	۴۹۴ برگ	نسخ	افتادگی از انجام دارد.
۵	احمدآباد، کتابخانه درگاه پیرمحمد شاه		۱۲ سطر؛ ۱۱*۱۲ س م	۵۱۷ برگ	نسخ	افتادگی از آغاز و انجام دارد.
۶	احمدآباد، کتابخانه درگاه پیرمحمد شاه		۱۶ سطر؛ ۱۲*۲۳ س م		نسخ	افتادگی از انجام دارد و مقدمه ای از اخبار الاخبار افزون دارد.
۷	دهلی نو، درگاه پیرمحمد شاه، احمدآباد، گجرات		۲۱ سطر	۳۷۸ برگ	نسخ	افتادگی از انجام دارد.
۸	کتابخانه جامعه همدرد دهلی نو		۲۱ سطر؛ ۲۴*۳۲ س م	۹۴ برگ	نستعلیق و نسخ	افتادگی از انجام دارد.

۳-۴-۲ رسم الخط و ویژگی‌های خطی نسخ اشعةالوايح

نظر به اینکه بیشتر نسخه‌های در دسترس متعلق به یک دوره زمانی هستند؛ ویژگی‌های رسم الخطی مشابهی دارند که در ادامه به برخی از این ویژگی‌ها اشاره می‌شود:

۱. در همه نسخ، چهار حرف «گ، چ، پ، ژ» در برخی موارد به صورت «ک، ج، ب، ز» و در مواردی هم به صورت «گ، چ، پ، ژ» ضبط شده‌اند.
۲. حروف اضافه به طور معمول به صورت پیوسته کتابت شده‌اند، مانند: درو، درین، برین، درینجا، زان.
۳. گاه از «ه» به جای «ة» استفاده شده است، مانند: «طریقه» به جای «طریقه».
۴. در برخی از کلمات ضبط «ة» به جای «ت» انجام شده است، مانند: حیره، مقاومة، معاونة، غایة.
۵. استعمال «بدو» در متن دیده می‌شود، مانند:
«و شرف او بدوست ... بدو ادراک می‌کند ...» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴۹۱).
۶. از علامت تشدید در اغلب موارد استفاده نشده است.
۷. جدانویسی ضمیر مالکیت، مانند: ترقی‌شان، دل‌شان، قابلیت‌شان، عبارات‌شان.
۸. پسوندهای «تر» و «ترین» (تفضیلی و عالی) به دو شکل پیوسته و جدا استفاده شده‌اند، مانند: نزدیک‌ترین و ...
۹. پیشوندهای فعلی «می» و «نمی» به دو حالت منفصل و متصل ضبط شده‌اند، مانند: نمیدانیم، نمی‌توانیم.
۱۰. پیوسته‌نویسی حرف اضافه «به»، مانند: بعنایت، بتو، بصور، بتماشاء، بآن و ...
۱۱. «آن» گاهی به اسم پس از خود چسبیده است، مانند: «آنحضرة» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۲۲۱).
۱۲. گاهی گروه‌های حرف اضافه و ربط تخفیف داده شده‌اند، مانند: «ازین» به جای «از این»، «درینجا» به جای «در اینجا».
۱۳. خطای کتابتی در برخی نسخه‌ها دیده می‌شود، برای مثال در نسخه ۳۱۸ تهران: «لیل» به جای «لیک»، «صغیر» به جای «صغیر»، «متخلع» به جای «متخلع».
۱۴. افزونی و کاستی نقطه در همه نسخه‌ها با بسامدهای متفاوت دیده می‌شود.
۱۵. در صورت جمع بستن لغات با علامت جمع فارسی «ها» به صورت متصل نوشته می‌شوند و در کلمات مختوم به «ه» غیر ملفوظ، «ه» حذف می‌شود، مانند: نعمتها (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۹۱)، نسخها (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴).
۱۶. بعد از مصوت بلند، کسره اضافه به دو صورت ضبط شده است:
- به شکل «ا»: «نعمتها روحانی» به جای «نعمت‌های روحانی» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۹۱)؛
- حذف کسره اضافه، مانند: «دیده‌ها مردم» به جای «دیده‌های مردم» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۲۴).
۱۷. استفاده از «ئ» به عنوان میانجی در کلمات مختوم به مصوت بلند، مانند: صورت‌هائی، یکتائی.
۱۸. «ای» به دو صورت ضبط شده است:
- به شکل «ا»: «دیده» به جای «دیده‌ای»؛
- فاقد نشانه و علامت: «جرعه» به جای «جرعه‌ای».
۱۹. ضبط فعل ربطی «است» به دو شکل منفصل و متصل، مانند: ظلمانیست، انقیادست، ذراتست، ویست.
۲۰. ثبت منفصل بعضی از لغات، مانند: دست‌رس، هم‌راز.

۲۱. «ع» گاهی در کلمه حذف شده است و تنها کرسی آن باقی است و گاه از کرسی متفاوتی برای نوشتن آن استفاده شده است، مانند: قرأه به جای قرائت، متلالی به جای متأللی.

۳-۴-۳ منابع استفاده شده در این اثر

شیخ امان الله در تألیف اشعة اللوایح از کتب و منابع عرفانی متعددی بهره برده است. براساس پژوهش های انجام شده، مهم ترین منابع نگارش این نسخه به شرح زیر است:

≠ شرح فصوص الحکم اثر عبدالرزاق کاشانی

≠ اصطلاحات صوفیه اثر عبدالرزاق کاشانی

≠ لطائف الاعلام باشارات اهل الالهام اثر شیخ عبدالرزاق کاشانی

≠ فتوحات مکیه اثر شیخ بزرگ محی الدین ابن عربی

≠ فصوص الحکم اثر محی الدین ابن عربی

≠ نقد النصوص فی شرح نقش الفصوص اثر جامی

≠ نفحات الانس اثر جامی

≠ اشعة اللمعات اثر جامی

≠ رساله شرح احادیث اثر شیخ صدرالدین قونوی

≠ رساله توحیدیه اثر صابن الدین ترکه اصفهانی

≠ شرح امیر اثر عبدالله المهدی الحسینی الکرمانی

≠ مقصد الاسنی فی شرح اسماء الحسنی اثر امام محمد غزالی

≠ نزاهة الارواح و کنز الرموز اثر امیر حسینی هروی

≠ نصوص الخصوص فی ترجمه الفصوص اثر بابا رکنا

≠ آداب المریدین اثر سهروردی

≠ تفسیر عرائس البیان فی حقائق القرآن اثر روزبهان بقلی شیرازی

≠ شرح التعرف لمذهب التصوف اثر اسماعیل بن محمد مستملی

≠ رساله زمانیه و مکانیه

≠ کلمة القدسیه

گاهی از نظرات مشایخ قادریه نیز استفاده کرده است، از جمله:

≠ نظرات و اقوال شیخ ابوالحسن شاذلی

≠ نظرات و اقوال شیخ عبدالقادر جیلانی

در برخی قسمت ها، او از اقوال و آثار بزرگان مشایخ و طریقت بهره برده اما به نام گوینده و مأخذ آن اشاره نکرده است.

۳-۴-۴ آغاز و انجام اشعه‌اللوایح

آغاز: «محامد بی‌قیاس حضرت پادشاهی را که منزّه از تعینات ظلمانی‌ست و نورانی، هم به صور ارواح ظاهر است و هم به مظاهر جسمانی. و اثیه محکم اساس حضرت الهی را که ذاتش در ذوات موجودات ساری‌ست و صفتش در صفات‌شان متواری، و فعلش همه مراتب را جامع، و اثرش بر جبین هر ذره از ذرات تعینات لامع، و آفتاب احدیتش از افق سموات قلوب ساطع...».

انجام: «و هذا القول الحق الذي لا سبيل اليه الا لمن خلص من التقيد بالاعتقادات الجزئية الفكرية او التقيدية و الله لقول الحق بلسان العبد و هو يهدي السبيل اليه و ينصب الدليل عليه و لكن هذا آخر ما اردنا ايراده و الله تعالى هو البالغ امره و مراده ... و لا تكلنا الى انفسنا طرفه عين فنبلغ كل مرام به رحمتك يا ارحم الراحمين و صلى الله على نبيه محمد و آله الطيبين الطاهرين و الحمد لله رب العالمين».

۳-۴-۵ تفاوت متن لوایح و اشعه‌اللوایح

تفاوت‌های ظریفی میان لوایح و اشعه‌اللوایح قابل‌شناسایی است. این تفاوت‌ها عمدتاً در روش تحلیل، استفاده از منابع بیشتر، تأکید بر منابع فلسفی و تعامل با انتقادات نمود پیدا می‌کند. لوایح ترکیبی از عرفان و شعر است و معمولاً از پاسخ مستقیم به انتقادات کلامی اجتناب می‌کند؛ اما پانی‌پتی مباحث را بیشتر بسط داده و با زبانی ساده‌تر و روان‌تر، به دور از واژگان کهن، مفاهیم پیچیده عرفانی را برای مخاطبان فهم‌پذیر کرده است. اشعه‌اللوایح به دفاع از نظریه وحدت وجود می‌پردازد و از استدلال‌های کلامی و فلسفی برای نقد ایرادات استفاده می‌کند. این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که امان‌الله ضمن وفاداری به روح عرفان جامی، سعی در نظام‌دهی فلسفی و پاسخ به چالش‌های فکری دوره خود دارد. در ادامه، نمونه‌هایی از متن لوایح و اشعه‌اللوایح آورده می‌شود:

- **لوایح:** «موجود حقیقی یکی بیش نیست و آن عین وجود حق و هستی مطلق است».

- **اشعه‌اللوایح:** «موجود حقیقی عبارت از موجودیست که در نفس امر موجود بود، پس وی عبارت از موجودیست که وجود او موقوف بر وجود غیر نیست؛ چه اگر وجود او موقوف به وجود غیر بود هر آینه از او و بدو موجود بود و نزد قطع نظر از او موجود نبود، پس ناچار وی به حسب ذات خود معدوم بود و ظاهرست که چنین وجود موجود در نفس امر نیست. پس ناچار وی عبارت از موجودی باشد که وجودی موقوف بر وجود غیر نباشد، پس ناچار وی خود به خود موجود باشد و مخفی نیست که چنین موجود پیش از یکی نیست؛ زیرا که وی قدیم است و مسبوق به عدم نیست و اگر نه خودبه‌خود موجود نتوانستی بود، پس قدیم جز یکی نیست...» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴۳۸).

- **اشعه‌اللوایح:** «عالم اگرچه به حسب ظاهر بعضیش جواهر می‌نماید و بعضیش اعراض، لیکن فی‌الحقیقه مجموع عالم من اوله الی آخره نیست؛ مگر اعراض مجتمعه در عین واحده که حقیقت وجود تحت و ذات مطلقه است» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۵۰۴).

جمله مذکور، پاسخ به انتقادهایی است که وحدت وجود را با تعدد محسوسات در تضاد می‌دانند. امان‌الله باتکیه بر نظریه «اعراض مجتمعه»، تعدد را ظاهری و وحدت را حقیقت می‌شمارد.

۴- سبک‌شناسی اشعة اللوایح

عرفانی بودن محتوای اشعة اللوایح آشکار است. امان‌الله این اثر را با ترکیب روش‌های تحلیلی، تفسیری، تطبیقی، استدلال منطقی و فلسفی تألیف کرده است. نثر اشعة اللوایح در دیباچه به صورت مصنوع و متكلفانه است؛ اما در ادامه، متن تمایل بیشتری به سادگی و آراستگی نشان می‌دهد و کمتر از صنایع ادبی بهره می‌برد.

در تحلیل سبک‌شناسی، ویژگی‌های ساختاری و محتوایی هر اثری واکاوی می‌شود. ساختار کلمات، چیدمان و نکات دستوری جملات متن، ویژگی‌های ادبی و صنایع لفظی و معنوی، موضوعات و درون‌مایه‌های برجسته متن در تحلیل سبکی مد نظر قرار می‌گیرد. سبک نویسنده در این اثر، ترکیبی از عرفان عمیق، شعر نمادین و بلاغت پیچیده است که در چهارچوب ساختارهای کلامی و فلسفی جای گرفته است.

در ادامه، از سه جنبهٔ زبانی، ادبی و محتوایی، وجوه سبکی کتاب اشعة اللوایح، تحلیل سبک‌شناسانه شده و به برخی از ویژگی‌های برجسته آن اشاره می‌شود.

۴-۱ سطح زبانی

در این بخش، متن اشعة اللوایح در سطح زبانی از سه جنبهٔ آوایی، لغوی و نحوی بررسی می‌شود.

۴-۱-۱ سطح آوایی

سطح آوایی شامل موسیقی بیرونی از نظر وزن، قافیه و ردیف؛ و موسیقی درونی از نظر کاربرد صنایع بدیع لفظی از قبیل انواع سجع، جناس، تکرار، الف اطلاق، ابدال، اماله، واو معدوله، اسم صوت، تخفیف لغات، مشدد کردن مخفف و برعکس، تلفظ‌های کهن، انواع هجاها و نوع اتصال آنها و چند هجایی بودن است. در ادامه، چند نمونه از متن اشعة اللوایح آورده می‌شود:

۴-۱-۱-۱ سجع

بخشی از دیباچه کتاب به صورت متن مسجع دورکنی است و در آن، انواع سجع به کار رفته است: «ای بی‌همه از غایت بی‌نیازی و ای با همه از نهایت بنده نوازی» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۲).

۴-۱-۱-۲ جناس

انواع جناس در دیباچه به فراوانی به کار رفته است:

غایت / نهایت ازلی / یزلی لامع / جامع غریب / نصیب باقی / بقا عجایب / غرایب
«وی اسم ذاتست به اعتبار احدیه جمع جمیع اسماء» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۷۵).

۴-۱-۱-۳ تکرار و واج‌آرایی

جملات با هم صدایی و تکرار واج و واک آهنگین شده‌اند:

تکرار «ای» و حرف «ز» و «گ» و صدای «آ»: «ای صانع پاک و ای بخشندهٔ جان دراک، ای بی‌نیاز یگانه‌گداز و ای مهربان بیگانه‌نواز» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۳).

تکرار حرف «ج»: «چنان که جمال در جلال مندرجست جلال در جمال نیز مندرجست» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۶۶).
تکرار «دل و جان»: «ای در میان دل و جان و از دل و جان پنهان» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۳).

۴-۱-۱-۴ تلفظ

در برخی از نسخه‌ها تعداد اندکی از کلمات حرکت‌گذاری شده‌اند و گاه معنای آن‌ها نیز در کنارشان ضبط شده است:
مخدّرات (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴) گنده (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴) دِلال (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۹۲)
غَنج (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۹۲) بَوَکر: آشیانه (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴) زخار: موج (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۶)

۴-۱-۲-۱-۴ سطح لغوی

در سطح لغوی درصد لغات فارسی و عربی، لغات بیگانه، کهن‌گرایی، از قبیل استعمال لغات کهن نزدیک به پهلوی یا لغات قدیمی مهجور پارسی، سره‌نویسی، اسامی بسیط یا مرکب، اسم معنی یا ذات، حروف اضافه بسیط یا مرکب، بسامد استفاده برخی از لغات و... بررسی می‌شود.

۴-۱-۲-۱-۴ درصد لغات فارسی و عربی

متون عرفانی به دلیل رسم‌نوشتاری حاکم بر زمان خود یا به زبان عربی نوشته می‌شده‌اند یا لغات و جملات عربی بسیاری داشتند. اشعة‌اللوایح نیز از این قاعده پیروی می‌کند. بسامد کاربرد واژه‌ها و عبارات عربی در این اثر بسیار بالا است؛ به گونه‌ای که کنایات و امثال فارسی کنار گذاشته شده و اصطلاحات و ترکیبات لطیف فارسی جای خود را به لغات و ترکیبات عربی داده‌اند. در واقع، بخش زیادی از متن به عربی نوشته شده است.

«لیکن چون این فقیر حقیر قلیل البضاعة، بل عديم الاستطاعة، به عنایت الهی و فضل نامتناهی» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۶).
«پس اگر وجود از موجودات ذهینه باشد، هر آینه تأثیری از او صورت نیندد و اثری متحقق نگردد، و حال آن است که تأثیر سایر اشیا به انضمام و اقتران وی منوط است. فلا بد و ان یكون مؤثراً فلا بد و ان لا یكون موجوداً ذهناً پس ناچار موجود خارجی بود» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۲۱).

۴-۱-۲-۲-۱-۴ لغات و اصطلاحات عرفانی

بسامد اصطلاحات عرفانی و فلسفی، به ویژه اصطلاحات عرفانی مکتب وحدت وجود، در اشعة‌اللوایح بسیار زیاد است، مانند: وجود، وجود مطلق، واجب‌الوجود، احدیت، احدیت و... .

۴-۱-۲-۳-۱-۴ لغات کهن

بسامد استفاده از لغات کهن در اشعة‌اللوایح اندک است. در ادامه به چند نمونه اشاره می‌شود:

ادلال: ناز کردن (دهخدا، ۱۳۷۳، ج. ۱/۱۳۳۳).

«عین کرشمه و ادلال و گل‌های این چمن کنایت از خوبان جهان است» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۲۰۳).

زنگل: زنگ و درا و جلاجل و زنگوله و... (دهخدا، ۱۳۷۳، ج. ۸/۱۱۴۳۶).

«و زنگلها به بهترین ساز بر بسته‌اند» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۰۱).

۴-۱-۲-۴ کوتاه‌نویسی لغات

بیشتر در واژه‌هایی مانند «بدانکه» به صورت «بدانک»، «بلکه» به صورت «بلک» و «بل» «چنانکه» به صورت «چنانک» دیده می‌شود. «بل به مصقله تزکیه و تصفیه مرآت باطن خود را چنان صاف و شفاف ساخته» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴۴۹). «دل را توجه به آن هیچ حرارتی نماند، بلکه جاء توجه نیز...» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۹۱). «بدانک بقا عبارت از استمرار وجودست» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۹۱).

۴-۱-۲-۵ جمع‌های مکسر

جمع‌های مکسر با بسامد بالایی در این اثر دیده می‌شود: کواشف، نیرات، اذواق، اغلال، حظوظ و... .

۴-۱-۲-۶ جمع لغات با استفاده از علامت «ات»

لغات عربی با «ات» و لغات فارسی در بیشتر موارد با علامت «ان» و «ها» جمع بسته شده‌اند، مانند: مخلوقات، مستورات، تحقیقات، تنبیهات، مصطلحات، کلمات، اشارات، احکامات، مخالفات، امتدادات، سکانات و... .

۴-۱-۲-۷ کثرت مترادفات

«ظهور و کمال شریعت نبوی و بروز استقامت مصطفوی» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۰۳). «تجريد و اطلاق اوست به محض موهبت» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۱۴).

۴-۱-۳ سطح نحوی

در سطح نحوی، جمله از نظر محور همنشینی، ساخت‌های غیرمتعارف، کوتاه یا بلندبودن جملات، کاربردهای کهن دستوری از قبیل انواع «یا»، آوردن دو حرف اضافه در پس و پیش متمم، مفعول و علامت آن، صرفه‌جویی در آوردن «را»، فعل ماضی با «ب آغازی»، فعل مضارع بدون «می» و «ب»، فعل امر بدون «ب»، وجوه کهن ماضی استمراری، افعال پیشوندی، افعال مرکب، کاربردهای خاص ضمائر و صرف افعال کهن بررسی می‌شود.

۴-۱-۳-۱ زبان و ساختار جمله‌ها

جملات در اشعه‌اللوایح دارای ساختارهای پیچیده نحوی هستند که نشان‌دهنده سبک نگارشی متون فلسفی و عرفانی است. اطناب در آن کاملاً مشهود و به شکل واژه‌های مترادف و مضاف بر یکدیگر، عبارت سازی و جملات تودرتو است. «و اگر مقید به قید وجودی بود، خالی از آن نیست که نسبت وی به آن حقیقت واجب، یا همچو نسبت فضل مقوم به حقیقت بود و یا همچو نسبت عرض خارج از حقیقت و شک نیست که اول خود درست نیست» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۶). گاهی جمله‌بندی در آن به شیوه زبان عربی است و فعل در ابتدا آمده است: «محاذی نیست ایشان را، امری در خارج» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۵).

۴-۱-۳-۲ استفاده از «واو» عطف در آغاز کلام

در اشعه‌اللوایح، استفاده از حرف «واو» عطف در آغاز کلام، بسامد بالایی دارد. «و مخفی نیست ... و اکمل مطالب ... طلب نموده و چون ... است و او را ... است و یکی...» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۲۰).

۴-۱-۳-۳ کاربرد حرف اضافه مفعولی «مر»

حرف اضافه مفعولی «مر» برای تأکید قبل از اسم به کار رفته است:
«ثبوت شیء مر شیء را فرع وجود مشیت له است» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۲۲).

۴-۱-۳-۴ کاربرد حرف اضافه «اندر»

حرف اضافه «اندر» به معنای «در» به شکل محدود در متن دیده می‌شود:
«ذکرش اندر سدره المنتهی است» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۲۴۶).

۴-۱-۳-۵ کاربرد حرف اضافه «بر»

بسامد استفاده از حرف اضافه «بر» به جای «به» بالا است:
«اطلاق این اسم بر حضرت واجب سزاوار نبود؛ زیرا که وجود بر وی واقع نیست» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۷).

۴-۱-۳-۶ استفاده از «با» به جای «به»

استعمال حرف اضافه «با» به جای «به» اندک است:
«با هر که خطاب می‌کنند، خطاب نمی‌کنند» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۱۹).

۴-۱-۳-۷ کاربرد انواع «را»

«را» به عنوان «فک اضافه» و در معنای «از»، «برای» و «به» به کار رفته است.
«اندک حجاب را به جا بسیار شمارد» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۲۲۸).
«روزی شیطان را پرسید» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۲۲۳).
«و هر یکی را اجمالی و تفصیلیست» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴۸).
«لیکن ایشان را استعدادی داده‌اند» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۸).

۴-۱-۳-۸ کاربرد حرف اضافه مرکب

به سبب: «چنان که وی را به سبب تعلق وی ... به ظهور نییوست» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۷).
به واسطه: «به واسطه اقران او به زجاجات چنین می‌نماید» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۶۵).

۴-۱-۳-۹ کاربرد حروف ربط و اضافه در غیر معنای امروزی

«تا» به معنای «به شرطی که» یا «مادامی که»:
«که اگر چه فیض حق سبحانه و تعالی منقطع نیست تا اگر توفیق رفیق شود» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۵).
«چون» به معنای «زمانی که»:
«لیکن چون جمال توفیق، پرده از رو بگشود» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۵).

۴-۱-۳-۱۰ استفاده از ضمیر «وی» برای غیر جاندار

«وی را اشعة اللوایح نام نهند» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴).

۴-۱-۳-۱۱ استفاده از «این» و «آن» به مثابه حرف تعریف

«و این حقیر را حالتی غریب پیش آمد» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴).

۴-۱-۳-۱۲ قید

استعمال قیود «به نهایت» و «به غایت» به معنای فراوان و بسیار در این اثر دیده می شود.

«فهم مقاصد قوم از تحت عبارت ایشان به غایت مشکل بود» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۵۰۲).

۴-۱-۳-۱۳ افعال کهن

بسامد کاربرد افعال کهن بسیار اندک است، موارد زیر از آن جمله اند:

«به سمع یقین و اعتقاد متین شنوده می آمد» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۳).

«بر دل که منظر جمال بلا مثالست پرده فرو هشته» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۸۳).

۴-۱-۳-۱۴ ساخت فعل مضارع التزامی با بن فعل «آر» و «آی» همراه پیشوند «در»

«که در حیزِ تقریر در آیند» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴).

۴-۱-۳-۱۵ استعمال فعل با بن فعل «آر»

«پس به هیچ شیء رو نمی یارم» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۹۱).

۴-۱-۳-۱۶ انواع «ی»

«ی» پسوند فعلی نشان شرط و «ی» پسوند نشان دهنده استمرار فعل در اشعة اللوایح دیده می شود. بسامد استفاده از «ی» استمرار

اندک است و فعل استمراری به طور تقریبی نمود قدیمی خود را از دست داده و بیشتر با پیشوند «می» به کار رفته است.

«که اگر نه آئینه محبّی من و مرآت طالبی من بودی هر آینه ظاهر نشدی و رو نمودی...» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴۰۶).

۴-۱-۳-۱۷ وجوه کهن ماضی استمراری

نمود فعل ماضی استمراری کهن در این اثر اندک است: «لوازم آن از قدرت و غنا در ما نیز بودی» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۹).

۴-۱-۳-۱۸ استعمال «ب، می، همی» بر سر افعال

استعمال «ب» و «همی» پیشوندی در ابتدای فعل به کاستی گراییده است: «و به انوار کمالات روحانیه در عین ظلمات

تعلقات جسمانیه می بنمایند» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۷).

۴-۱-۳-۱۹ «ب» پیشوندی در افعال ماضی و التزامی

فعل ماضی با پیشوند «ب» و بدون آن در متن دیده شد؛ اما بسامد استفاده از فعل ماضی با پیشوند «ب» بسیار اندک است و تا حدودی نمود فعل ماضی با «ب» پیشوندی از بین رفته است. افعال التزامی نیز از این امر مستثنی نیستند.

«پس آن وقت بگذشت و از میان بیرون رفت» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۹۱).

«هرچند خواستم از این زندان بیرون روم» (پانی‌پتی، ۳۱۸، ص. ۴).

۴-۱-۳-۲۰ فعل امر و نهی

استفاده از افعال امر به هر دو حالت بدون پیشوند «ب» و با پیشوند «ب» و «م» نهی در متن دیده می‌شود:

«دلی ده که جز تو را نگزیند، نوری ده...» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۲).

«سر رشته انصاف از دست مده و قول حق بر جان خود بنه» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۳).

۴-۱-۳-۲۱ افعال پیشوندی

استعمال پیشاوندیهایی از قبیل «بر، اندر، در، فرا، فرو، باز، وا، همی، یکدست»، با بسامد بسیار پایینی در متن دیده می‌شود:

«و مملکت وجود او را فرو گیرد» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۷۷).

«ظلمت هستی به باد بر دهد» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱).

«همگی خود را به وی درباختی و... در تافتی» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۲).

۴-۱-۳-۲۲ کاربرد فعل ربطی «اند»

فعل «اند» به صورت متصل و منفصل در این اثر وجود دارد:

«اولیایی که ... به عالم صحو آورده‌اند دو قسم‌اند قسمی آنانند» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۳).

۴-۱-۳-۲۳ بود به معنای باش

«چنان که او را ... مطلبی و مقصدی نباشد و در همه اوقات در شهود ... مستغرق بود» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۲۱).

۴-۱-۳-۲۴ استفاده از باید به شکل فعل و فعل کمکی

«وی را به وی تعلقی باید» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۷).

«هر آینه به سیروسلوک مشغول می‌باید بود» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۱۸).

۴-۱-۳-۲۵ فعل سوم شخص به جای فعل اول شخص

برای اول شخص (خود مؤلف) از فعل سوم شخص استفاده شده است:

«اما بعد می‌گوید؛ تراب اقدام درویشان و ریزه‌چین خرمن ایشان» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۳).

۴-۱-۳-۲۶ استفاده پی‌درپی جملات وصفی با حذف فعل معین

«آنچه وراء صورت بوده در وی پرتو انداخته و به حسنی نموده که مستی افزوده، بل شراب ناب خورده و صورت را به

معنی برده و نوری از وحدت لامع گشته، چنانک ظاهر با باطن و باطن با ظاهر پیوسته و هریک را به چشم آن دیگری

دیده و به سر حقیقت رسیده» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴۰۶).

۴-۱-۳-۲۷ فاصله و جدایی قید منفی ساز «نه» از فعل

قید «نه» منفی ساز فعل، گاه به صورت منفصل و گاه با فاصله از فعل، در این اثر به کار رفته است:

«و ماسوی او را هیچ تحقیقی و وجودی نه نهد» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۳۷).

«که اگر نه آدمی را نسبت با حضرت حق سبحانه جهتی قوی تر بودی» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۲).

۴-۱-۳-۲۸ کاربرد فعل «نمود» و «گشت»

در این اثر فعل «نمود و گشت» معنای اصلی خود را از دست داده و در معنای مجازی و بیشتر در جایگاه فعل معین استفاده شده است و بسامد استعمال آنها در معنای اصلی، بسیار کم است.

«تا به واسطه آن نسبت قابل فیض نورانی تواند گشت» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۲۴).

«و خود را در نظر خود خوار نموده و در نظر دیگران بی اعتبار» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴۲۲).

۴-۱-۳-۲۹ استفاده از فعل ربطی منفی «نیست» به شکل «نی»

«بل، اثبات او جز به ظهور نور او متصور نی» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۰).

۴-۱-۳-۳۰ فعل معین «آمدن»

فعل «آمدن» به عنوان فعل معین به کار رفته است و از آن در ساخت فعل مجهول استفاده شده است:

«به سمع یقین و اعتماد متین شنوده می آمد و به قدر قابلیت به قرائت» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۳).

۴-۱-۳-۳۱ کاربرد فعل ماضی ساده معلوم به جای فعل مجهول

«ناگاه در خاطر گذرانیدند» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۵).

۴-۱-۳-۳۲ استفاده از افعال مرکب

«اشتغال نموده می شد» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴)، «میسر گشت» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۵).

۴-۱-۳-۳۳ آوردن وجه مصدری بعد از فعل ماضی نقلی

«آنچه که واجب بود به ظهور آورده و به عینه سخن بزرگان آوردن و یا عربی را به پارسی نمودن» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۵).

۴-۱-۳-۳۴ مطابقت صفت و موصوف

در اشعه اللوایح، تطابق صفت و موصوف به تبعیت از زبان عربی است: معارف غیبیه، کواشف سرّیه، صفات زایده

۴-۱-۳-۳۵ تتابع اضافات

در مقام تعارف و تمجید از بزرگان و القاب احترام آمیز: «جامع جمیع فضایل و کمالات، مطلع انوار، مخزن اسرار، عامل طریقت مشاهده جمال حقیقت، دایم الاستغراق فی مشاهدۀ الاطلاق، متموج به کشف اسرار وجود، غواص بحر شهود،

باقی به بقاء ذوالمنن و...» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۳).

تتابع اضافات به سبب قرینه پردازی و موازنه: «مخدرات معارف غیبیه و مستورات کواشف سرّیه، پر انوار خزاین اسرار این پریشان روزگار» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴).

۴-۲ سطح ادبی

متن اشعه اللوایح با بهره گیری از آرایه‌های ادبی متعدد، مفاهیم پیچیده عرفانی را به شیوه‌ای هنرمندانه بیان می‌کند. این آرایه‌ها نه تنها زیبایی شناسی متن را افزایش می‌دهند، بلکه به تفسیر و تأویل مفاهیم غریب عرفانی نیز کمک می‌کنند. به‌ویژه استفاده از استعاره و تشبیه، پلی میان عقل و شهود و میان زبان عامیانه و مفاهیم انتزاعی برقرار می‌کند. استعمال آرایه‌های ادبی در دیباچه بیشتر از متن شرح لویح است.

۴-۲-۱ تشبیه

استفاده از انواع تشبیه، ویژگی ادبی برجسته در این اثر است:

«عین از تخم محبت به وی در دل نباشی اگر موافقت دوست می‌خواهی» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۲۵۹).

«فالشمس بمنزله الالب و البيت بمنزلة الام و تلك النسبة بمنزلة النکاح و الاجتماع و التنوير بمنزلة الفعل و التنور بمنزلة الانفعال و النورانية المرتبة بمنزلة النتيجة عنهما» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۲۵).

۴-۲-۲ استعاره

استفاده از شعر و انواع استعاره در جایگاه شگرد ادبی علم بیان، برای بیان مفاهیم عرفانی، روشی کلیدی و مشهود در این اثر است:

«اگر نرگس است چشم فتان ایشانست» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۲۰۲).

«و آن سرّ لطیف از این لباس شریف منخلع گشت...» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۵).

۴-۲-۳ تضمین

بیشتر تضمین‌های این اثر از آیات قرآنی و احادیث است:

«قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ: ای کل الموجودات من حیث الشیه و الوجود من الله سبحانه لیکن حسنه (نسا/۷۸) را دو نوع اضافه واقع است» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۸۸).

۴-۲-۴ تضاد

نویسنده به دفعات از تضادهای معنوی (مانند فنا و بقا، وجود و عدم، ظاهر و باطن، ظلمت و نور) برای نشان دادن پیچیدگی‌های عرفانی استفاده می‌کند و تضادهای لغوی و معنایی در کلمات بسیار چشمگیر است:

«هیچ فعلی از افعال مرضیه و نامرضیه به وجه استقلال به هیچ احدی و فردی منسوب و مضاف نیست» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۲۳۲).

«کجاها عفو و سهولت می‌باید کرد و کجاها تأدیب و سیاست و کجاها نرمی و لینه می‌باید نمود و کجاها سختی و شدت باز لطف و غضب را انواع بسیارست...» (پانی پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۳۶۴).

۴-۲-۵ توصیف و تصویرسازی

با استفاده از شگردهای ادبی، تشبیه‌ها و کنایات محسوس، مسائل و افکار انتزاعی و شرح وضعیت، به‌طور ملموس و قابل درک بیان شده است. برای مثال شاعر وضعیت قید و بند روحی و انتزاعی خود را با عباراتی همچون کنده برپاداشتن، در زندان بودن و سفر بیان کرده است:

«هرچند خواستم، [که از این زندان بیرون روم و سفر از بدن کنم] اما چون کُنده برپا داشتم، لاجرم در این زندان فرقت و تنگنای غربت بازماندم و ترک وطن و سفر از بدن میسر نشد» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱).
در جایی دیگر برای درک عنصر لطیف و شناخت آن از تمثیل قطع کردن اعضای بدن استفاده می‌کند (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۹).

۴-۲-۶ کنایه

در عبارت زیر، بی‌ادبی کنایه از دوری از اخلاق و رفتارهای نادرست است که منجر به شقاوت می‌شود و ادب تسلیم، رضا و توجه به واجب‌الوجود است.
«هرکه به شقاوت و هلاکت رسیده از راه بی‌ادبی رسیده» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۷۴).

۴-۲-۷ مجاز

«ظواهر» و «بواطن» به‌مثابه مجاز برای «ظاهر و باطن انسان» به کار رفته‌اند که به‌ترتیب به اعمال بدنی و حالات روحی اشاره دارند:
«جعلنا ظواهرهم و بواطنهم محمولین فی کنف عنایتی و حجر حمایتی» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۳۹۸).

۴-۲-۸ تشخیص

در عبارت زیر عقل به موجودی تشبیه شده است که در راه خدا سخن می‌گوید:
«ای برتر از آنکه عقل درآک در راه تو دم زند» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱).

۴-۲-۹ تلمیح

در عبارات زیر انتفا و منتفی معرفت با تلمیح به داستان هدهد و ملکه سبا و با تضمین از آیات بیان شده است:
«معرفت متحقق است با وجود انتفاء عقل؟ او، منتفی است با وجود تحقق او، اما اول، از جهت حاصل بودن اوست مرطایر را، بدلیل قوله تعالی: «حکایت عن الهدهد: (وَجَدْتَهَا وَ قَوْمَهَا یَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللَّهِ)» بل لِحْصُولِهَا لکل شیء بدلیل تسبیحه، کما قال الله تعالی و تفرد: (ان من شیء الا یسبح بحمده)» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۰).

۴-۲-۱۰ استفاده از آیات و احادیث

در اشع‌اللوایح، از آیات و احادیث به‌منزله شاهد و سند برای تأیید مطالب استفاده شده است؛ اما در هیچ‌کدام از موارد به سلسله اسنادی احادیث یا عنوان سوره و شماره آیات اشاره نشده است:
آیه قرآن: «خیر کثیر در قرآن مجید عبارت از آن است. قال تعالی (و من یوتی الالحکمة فقد اوتی خیراً کثیراً) بل رفع عبودیه و نسبة ربوبیه نیز و هر دو فریق در حجاب‌اند» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴۸).
حدیث: «قوله علیه السلام حُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَ حُفَّتِ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۷۵).

۴-۲-۱۱ استفاده از شعر و تراث ادبی

اشعه‌اللوایح متنی ترکیبی از نثر بلاغی و شعر موزون است. امان‌الله پیوندی هنرمندانه میان شعر و نثر ایجاد کرده و از انواع قالب‌های شعری برای تکمیل معنی، توصیف، تأیید، تأکید، استشهاد، نظیره‌سازی و تلطیف متن استفاده کرده است. وی از اشعار شاعران بزرگ و نامی همچون مولانا جلال‌الدین محمد بلخی، خواجه شمس‌الدین حافظ شیرازی، فریدالدین عطار نیشابوری، شیخ ابوسعید ابوالخیر، نورالدین عبدالرحمن جامی، ملا محمد شیرین مغربی تبریزی، شیخ محمود شبستری، امیر حسینی هروی و... بهره برده است. در اشعه‌اللوایح ۹۹ بیت آورده شده که از این تعداد، ۱۵ بیت تکراری، ۱۷ بیت به نظم عربی و باقی ابیات به نظم فارسی هستند.

۴-۳ سطح فکری و محتوایی

امان‌الله در این اثر به شرح مفاهیم درونی، ذهنی و انتزاعی پرداخته است و از این طریق مخاطب را به عمق مفاهیم عرفانی رهنمون ساخته است. او جز در مواردی که برای ملموس‌سازی از تمثیل مفاهیم بهره گرفته، به مسائل بیرونی و سطحی پدیده‌ها نپرداخته است.

وجه غالب بیان امان‌الله به صورت استعاری است. برخی از استعاره‌های مرکزی اشعه‌اللوایح شامل اسما، صفات، اعیان ثابت و... است و برخی از استعاره‌های محوری آن بر ساخته از مصادر جعلی یا اسم‌مصدرهای «ثبت» مانند احدیت، ربوبیت، خلقیت، عبودیت، فردانیت، احدیت و... است. او متن خود را از صورت تمثیلی هم بی بهره نگذاشته است. شیوه شرح‌نویسی او به این صورت است که با طرح سؤال و جواب‌هایی شرح خود را بسط می‌دهد و از واژه‌هایی مانند مخفی نیست، پوشیده نیست، پنهان نیست، سر در این است، بدانکه، بدان، رمز، دقیقه، لطیفه، و اشارت، در کلام خود استفاده می‌کند. او به این طریق، جلب توجه و دقت نظر مخاطب را هدف قرار داده است و از سویی، برای خود، دانش و آگاهی بیشتری نسبت به مخاطب قائل شده است. همچنین، در میان جملات خود سعی کرده رموز و اشارات عرفانی را بیان کند. در ادامه به برخی از مضامین به کارفته در اشعه‌اللوایح اشاره می‌شود.

۴-۳-۱ مباحث خداشناسی، تصوف و عرفان

بیشترین مضمون اشعه‌اللوایح را خداشناسی، توصیف خداوند و مباحث وحدت وجود به خود اختصاص داده است. نویسنده به بررسی و کاوشی ژرف در مفاهیمی مانند «وجود مطلق»، «تجلیات الهی»، «وحدت وجود»، «مراتب وجود»، «اسماء»، «ذات»، «صفات»، «افعال الهی»، «رابطه ذات الهی با مخلوقات» و «فنا و بقا» پرداخته است. همچنین، مفاهیمی مانند «غناي مطلق»، «حمد و ثناء»، «مراتب اولیا و انبیا»، «سلوک و مجاهده»، «جهل و دانش»، «جمعیت و تفرقه»، «فقر» و «رضا» را شرح داده است.

۴-۳-۲ مضامین غنایی

امان‌الله همچون استادش جامی، در لابه‌لای اثرش به مضامین و افسانه‌های عاشقانه اشاره کرده است: «چنانک مشهورست از قصه مجنون علیه‌الرحمه هنگامی که لیلی بر سر وقت او می‌رسد و می‌گوید: سر بردار که منم لیلی جوابش داد الیک عنی الیک هنی انا لیلی و لیلی انا دور شو از بر من که من لیلی‌ام و لیلی من و به هرچه از روح و روحانیت توجه کند...» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۲۰۸).

۴-۳-۳ اعمال و مناسک عرفانی

در میان مطالب، به اعمال و مناسک عرفانی نیز پرداخته شده است؛ چنان که «ذکر» را راهی برای رهایی از غفلت و نسیان می‌داند: «ذکر خفی عمل قلبست و عمل قلب افضل و عمل جوارح است» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۱۶۸).

۴-۳-۴ نقد رویکردهای ظاهری

نویسنده با استفاده از سخن‌گویی هنرمندانه، به‌طور مکرر به نقد تفسیرهای ظاهری و کلامی می‌پردازد و آن‌ها را ناتوان در درک حقیقت می‌داند و بر ضرورت کشف و فهم باطنی تأکید می‌کنند. «اطلاع بر امور از دو وجه بیرون نیست: یا از راه نقل... و ثانی از راه عقل که نوری در باطن اهل سعادت پرتو می‌افکند...» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴۴۵). این جمله با مقایسه «نقل» (دانش ظاهری و دریافت‌شده از بیرون) و «عقل» (شهود باطنی) نشان می‌دهد که شناخت حقیقت تنها از طریق تجربه عرفانی و درونی ممکن است.

۴-۳-۵ تأثیرپذیری از ادبیات صوفیانه

سبک نویسنده تحت تأثیر ادبیات صوفیانه کلاسیک قرار دارد. استفاده از استعاره‌های طبیعت (مانند آفتاب، دریا، شمع) و شخصیت‌های اسطوره‌ای (مانند مجنون و لیلی) نمونه‌هایی از این تأثیرپذیری است.

۴-۳-۶ استفاده از ارجاعات فلسفی و کلامی

نویسنده به دفعات به منابع فلسفی و کلامی ارجاع می‌دهد. این ارجاعات افزون‌بر غنی‌سازی محتوای متن، به اعتباربخشی اندیشه‌هایش نیز کمک می‌کنند.

۴-۳-۷ نگرش به مرگ

پانی‌پتی مرگ را غم‌انگیز و پایان تلخ زندگی نمی‌داند، بلکه آن را تولد و حیاتی دوباره و برتر، رستگاری و رهایی از غربت دنیا و محدودیت‌های آن و لقای معشوق ازلی بیان می‌کند. «صغیر مژده رستگاری از تنگنای غربت به گوش جان رسید و ساقی حقیقی، شراب ذوقی به جام اطلاقی به کف عنایت گرفته، نغمه جان ربا و ترانه غم‌زدای (یا ایتها النفس المطمئنة ارجعی الی ربک راضیه مرضیه) برداشت. در حال، شاه‌باز بلند پرواز روح‌شان که مشتاق جمال بوده و منتظر وصال، بوکر انسی و آشیانه قدسی چنان پرواز گرفت که رشته تعلق جسدی گسسته گشت» (پانی‌پتی، ش. ۳۱۸، ص. ۴). با استناد به بررسی‌های انجام‌شده در سه سطح زبانی، ادبی، فکری و محتوایی که پیش‌تر ذکر شد، می‌توان نتیجه گرفت که سبک اشعةاللوایح در مرحله گذر از سبک عراقی به سبک هندی است؛ اگرچه ممکن است برخی از عناصر سبک عراقی در آن دیده شود، اما ویژگی‌های سبک هندی که مختص این دوره است، سبک غالب متن محسوب می‌شود.

۵- نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف معرفی نسخه خطی اشعةاللوایح، اثری از عبدالملک بن عبدالغفور انصاری انجام شده است. باتوجه‌به جایگاه جامی در زمینه‌های عرفانی و ادبی و ارزشمندی لوایح جامی و موضوعات کامل اشعةاللوایح، معرفی آن ضرورت دارد. این پژوهش نشان داد که اشعةاللوایح نه تنها یک شرح دقیق و جامع بر لوایح جامی است؛ بلکه یک منبع

غنی برای مطالعه، درک و دریافت اصطلاحات، مضامین و اندیشه‌های عرفانی، به‌ویژه مکتب «وحدت وجود» و سبک ادبی و ادبیات عرفانی قرن نهم و دهم هجری، برای پژوهشگران این حوزه محسوب می‌شود. تحلیل سبک‌شناسی این اثر نشان داد که سبک نگارش آن از سبک هندی تأثیر پذیرفته و نویسنده نوآوری‌هایی در مفاهیم عرفانی دارد. وی با استفاده از لغات و عبارات عربی، ترکیبات خاص، نازک‌خیالی‌ها و صنایع ادبی مانند جناس، تشبیهات، استعارات و... زیبایی و عمق مفاهیم عرفانی را دوچندان کرده و با زبانی ساده و روان، مفاهیم پیچیده عرفانی را برای مخاطبان فهم‌پذیر کرده است. تحلیل محتوای این اثر نشان داد که اشعة اللوایح با بهره‌گیری از آموزه‌ها و اقوال بزرگان مکتب وحدت وجود و عرفان و تصوف، به عنوان یکی از آثار مهم در حوزه عرفان اسلامی نقش بسزایی در توسعه اندیشه‌های عرفانی و غنی‌سازی ادبیات عرفانی ایفا می‌کند. محتوای عرفانی اثر، عمدتاً بر پایه اندیشه‌های ابن عربی و جامی استوار است و به بررسی مفاهیم کلیدی وحدت وجود می‌پردازد.

باتوجه به اینکه تاکنون پژوهش جامعی بر روی اشعة اللوایح صورت نگرفته است؛ این پژوهش گامی مهم در مسیر شناخت این اثر و جایگاه آن در تاریخ ادبیات عرفانی و درک بهتر اندیشه‌های عرفانی نویسنده محسوب می‌شود. از این رو، تصحیح آن توسط نگارندگان این مقاله در دست انجام است.

منابع

قرآن کریم

- اشرف، وجیه‌الدین (۱۳۹۲). بحر زخار (آذرمدخت صفوی، مصحح؛ ج. ۲). مرکز تحقیقات فارسی دانشگاه اسلامی علیگر و مرکز تحقیقات فارسی رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران.
- امین، حسن (۱۳۹۸). وحدت وجود در فلسفه و عرفان اسلامی. بعثت.
- پانی‌پتی، عبدالملک بن عبدالغفور (بی‌تا). اشعة اللوایح. نسخه خطی کتابخانه دانشکده ادبیات، ش ۳۱۸، مجموعه وقفی علی‌اصغر حکمت، محفوظ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- جامی، عبدالرحمن (۱۳۷۰). نقد النصوص فی شرح نقش الفصوص (با مقدمه سید جلال‌الدین آشتیانی). مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- جامی، عبدالرحمن (۱۳۶۰). سه رساله در تصوف لوامع و لوایح در شرح قصیده خمربه ابن فارض و در بیان معارف و معانی عرفانی به انضمام رباعیات در وحدت وجود (با مقدمه ایرج افشار). فرهنگ ایران زمین.
- حسنی، عبدالحی (۱۳۸۲). نزهة الخواطر و بهجة المسامع و النواظر (ج. ۴). حیدرآباد دکن.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳). لغت‌نامه. روزنه.
- دهلوی، عبدالحق بن سیف‌الدین عبدالحق (۱۳۸۳). اخبار الاخیار فی اسرار الابرار، (علیم اشرف خان، مصحح). مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۷). سبک‌شناسی نثر. نشر میترا.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۴). تاریخ ادبیات در ایران (ج. ۴). فردوسی.
- لاهوری، غلام سرور (۱۳۳۲). خزینة الاصفیا (ج. ۱). کانپور.

مایل هروی، نجیب (۱۳۷۷). شیخ عبدالرحمن جامی. طرح نو.

محمدی، مریم، و محسنی، مرتضی (۱۳۹۹). شرح برخی آموزه‌های عرفان اسلامی از لوایح عبدالرحمن جامی با رویکرد وحدت وجود/ابن عربی. چهارمین کنفرانس بین‌المللی مطالعات زبان و ادبیات ملل.

<https://civilica.com/doc/1167375>

معصوم علیشاه، محمد معصوم بن زین العابدین (بی‌تا). طرائق الحقائق (محمدجعفر محبوب، مصحح؛ ج. ۳). کتابخانه سنایی.

مهدوی، بتول، خلیل‌اللهی، شهلا، و عیدی، منیره (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی وحدت وجود از دیدگاه جامی و شبستری.

ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، ۱۲ (۴۵)، ۲۸۳-۳۱۶. https://journals.iaui.ir/article_528712.html

نفیسی، سعید (۱۳۶۳). تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری. فروغی.

References

The Holly Quran.

- Amin, H. (2019). *The unity of Existence in Islamic Philosophy and Sufism*. Besat. [In Persian].
- Ashraf, V. (2013.) *Sea of Zakhar* (by the correction and suspension of A. Safavi; Vol. 2). Farsi Research Center of Islamic University the branch of Aligar and, Farsi Research Center of Cultural Consultation of Islamic Republic of Iran. [In Persian].
- Dehkhoda, A. (1994). *Dictionary*. Rozaneh. [In Persian].
- Dehlavi, A. M. (2004). *Latest News phi Secrets of the Righteous* (Al. Ashraf Khan, Ed.). University of Tehran press. [In Persian].
- Hasani, A. (2003). *Mind the Thoughts and Delightful Hearing and Seeing* (Vol. 4). Heydar Abad Deccan. [In Persian].
- Jammi, A. R. (1981). *Three Treatises in Sufi of Lavame and Lavayeh in Explanation of Khumria's Ode of ibn Farz and, in Expression of Sufi's Mystical Education and Meanings in addition of Quatrains in Unity of Existence* (with the Introduction of I. Afshar). The Culture of Iran. [In Persian].
- Jammi, A. R. (1991). *Naqd Al-Nosous phi Sharh Naqsh Al-Fosous* (with the Introduction of S. J. Ashtiyani). Research Institute of Hekmat and Philosophy of Iran. [In Persian].
- Lahori, Gh. (1914). *Al-Asafia Treasury* (Vol. 1). Kanpour. [In Persian].
- Mahdavi, B., Khalil Allahi, Sh., & Eydi, M. (2016). Comparative Stady of Unity Existence from the point of view of Jammi and Shabestary. *Mystical Literature and Cognitive Myth*, 12(45), 283-316. https://journals.iaui.ir/article_528712.html [In Persian].
- Masoum Alishah, M. Z. (n.d). *Truth Ways* (M. J. Mahjoub, Ed.; Vol. 3). Sanai library. [In Persian].
- Mayel Heravi, N. (1998). *Sheikh Abd Al-Rahman Jammi*. Tarh-e-No. [In Persian].
- Mohammadi, M., & Mohseni, M. (2020). *The Explanation of some teachings od Islamic Mysticism from Abd Al-Rahman Jammi's Lavayeh with the Approach of ibn Arabi's Unity of Existence*. The Fourth Intentional Conference of Language Studies and Nations Literature. <https://civilica.com/doc/1167375> [In Persian].
- Nafisi, S. (1983). *The History of Poetry and Prose in Iran and Persian until the end of tenth Hijri century*. Foroughi. [In Persian].
- Pony Patty, A. A. (n.d). *Ashat Al-Lavateh*, the manuscript of the library of Literature Faculty, No. 318, the endowment collection of Ali Asqar Hekmat, has bees safe in Central Library of University of Tehran. [In Persian].
- Safa, Z. (1985). *The History of Literature of Iran* (Vol. 4). Ferdowsi. [In Persian].
- Shamisa, S. (2008). *Sabk shenasi-ye Nasr*. Mitra Publications. [In Persian].